

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola
„Európa és a magyarság a 18–20. században” doktori program

FRITZ JÁNOS ÁDÁM:

**AZ „AGRÁRÁLLAMBÓL” AZ „IPARI ÁLLAMBA” VALÓ ÁTMENET
KÖZÉP-EURÓPA ELTÉRŐ PARASZTI TÁRSADALMAIBAN,
POMERÁNIA ÉS SOMOGY PÉLDÁJÁN**

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Témavezető:

Dr. habil. Rab Virág, egyetemi docens

Pécs, 2021.

Tartalom

1.)	A dolgozat témája és időkerete.....	3
a.)	A téma	3
b.)	Az időkeret	6
2.)	A dolgozat felépítése	7
a.)	Az összehasonlítás Kaelble-féle módszertanának az áttekintése	7
b.)	Az összehasonlítás kontextusa: a Német Történelmi Iskola és az olasz fasizmus hatása a közép-európai „agrárizmusra”	7
c.)	Az agrártársadalmak fontosabb körzettípusainak lehatárolása a „forradalom felülről” -típusú országokon belül	9
d.)	Az adott regionális identitások több rétegben – „inremenális” módon – való megközelítése.....	10
e.)	A paraszti identitásváltozás lehetséges társadalom- és mentalitástörténetei keretei 1920–1938 között.....	12
f.)	A fenti szempontok vizsgálata a „tesztrégióra” és a „kontroll régióra”	13
g.)	Kísérlet a két típus összehasonlítására egy arra alkalmas modell keretében	15
3.)	A vizsgálat fő következtetései	16
a.)	Pomerániára	16
b.)	Somogyra.....	188
c.)	Összességében	20
4.)	A disszertáció érdemei, a téma továbbfejlesztésének lehetőségei	21
a.)	A dolgozat előremutató vonásai	21
b.)	A továbbfejlesztés lehetséges irányai	23
5.)	A legfontosabb források	25
a.)	Általában véve:	26
b.)	Pomerániában	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
c.)	Somogy.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik. 7
6.)	A témával kapcsolatos publikációk.....	309
7.)	A témával kapcsolatos előadások.....	31

1.) A dolgozat témája és időkerete

a.) A téma

Doktori értekezésemben a parasztság átalakulásának jövőbeni esélyeit vizsgálom az ún. „forradalom felülről” -országokban a két háború közötti időszakban. Ez a kifejezés Barrington Moore, hatvanas évekbeli harvardi szociológustól származik, aki a hidegháború idején demokráciadeficit szempontjából lehatárolta azon régiókat¹, amelyeket 1945 előtt egyszerre jellemzett a régi elitek és a parasztság túlélése. Politikai értelemben ez a terület Közép-Európát – illetve 1918 után annak bizonyos országait – fedte le. A parasztságot tekintve kétségtelen, hogy az mindenhol egy lassan visszaszoruló populációt jelentett, ám az ebben a térségben – jelentős regionális különbségek mellett, ahol leginkább az „ipari állami” és az „agrárállami” környezet volt a meghatározó – egy sajátos karakterű társadalmi csoportot takart. Ez leginkább abban nyilvánult meg, hogy ez a parasztság az utódállamokbeli társaihoz képest gazdaságilag és kulturálisan jobb helyzetben, politikai érdekartikuláció szempontjából pedig annál rosszabb pozícióban volt.

Az angoloknál a polgári fejlődés során mind a parasztságot, mind a közföldeket megszüntették, és a nagyüzemi struktúra nyert teret. A franciáknál megmaradt ugyan a parasztság, de a – nagybirtokokkal együtt – felszámolták a közföldeket is. Az olaszoknál elsősorban a községi tulajdon tűnt el. Közép-Európát tekintve – ahol megmaradt mind a parasztság, mind a nagybirtok – a közföldeket a németeknél („*Allmende*”) felszámolták, míg a magyaroknál sikeresen megőrizték azt. Az oroszoknál jóllehet a parasztok személyükben szabadabbá váltak, de a földközösség egészen a sztolipin-i reformokig megmaradtak, amikor a nagybirtok lebomlása is megkezdődött.

A „forradalom felülről” -országokban a parasztság különleges helyzetét a vizsgált időszakban leginkább az adta, hogy az egyszerre vergődött a nagybirtok és a modern világ szorításában. Noha a régió 19. századi nagy birodalmaiban a régi elitek – a parlamentarizmus és iparosodás jelentette nyomás hatására – megpróbálták ezt a nagy társadalmi csoportot reformkonzervatív törekvések keretében honorációs szervezeteken keresztül a saját céljaik szolgálatába állítani, ezen kezdeményezések azonban a gazdasági érdekkellentétek kiéleződése hatására a 20. század elejére rendre kifulladtak.

Az első világháború után aztán új helyzet állt elő, amennyiben a politikai értelemben vett Közép-Európa szétesett, fragmentálódott. Az impériumváltásokkal, radikális földreformokkal olyan korábban markáns nagybirtokos csoportok lába alól húzták ki a talajt,

¹ MOORE, Barrington Jr.: „*Social Origins of Dictatorships. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*”, Beacon Press, Boston, 1967, 558 old.

mint a balti bárók, az erdélyi magyar arisztokrácia, és a cseh „feudálisok”. Ezek az események a „forradalom felülről” -országok megmaradt zónájában mindenképpen a nagybirtokban való hitet erősítették meg, azzal együtt, hogy a vesztes országokban a nemzet fogalmának újragondolása szükségképpen előtérbe hozta a parasztságot. Ennek politikai felértékelődéséhez a korszak általános demokratizálódása, a választójog széleskörű kiterjesztése is nagyban hozzájárult, noha a parasztság gazdasági súlya csökkent. Ebben a szituációban nagy szerepet kaptak a különböző ideológiák, hiszen a megváltozott körülmények között nemcsak a régi elittek, hanem az új feltörekvő erők is – a jobb-, és baloldalon egyaránt – igyekeztek a parasztokat a saját érdekeikbe becsatornázni. Az „ipari államokban” ezt a célt szolgálta a parasztságnak, mint „újnemességnek” a mítosza, az „agrárállamokban” pedig a földreform-jelszavak. A tisztánlátást nehezítette a fikció és a valóság, csakúgy, mint az egyéni és a gazdasági, politikai érdekek között feszülő ellentét. A világgazdasági válság azért mindenképpen egyfajta letisztulást hozott ebben.

Figyelembe véve ezeket a körülményeket, a dolgozat a következő kutatói kérdésekre keresi a választ:

- Milyen alternatívák kínálóztak a közép-európai ún. „forradalom felülről” -országok parasztsága számára a két háború között?
- E blokkon belül – az alapvető „típusokat” tekintve – mennyiben volt más az „ipari országok” parasztságának útja, mint az „agrárországoké”?
- A két szegmensben mennyiben különbözött a parasztságnak a nagybirtokhoz, a földbirtokos elithez való viszonya?

Ehhez kapcsolódóan a legfontosabb hipotézisek:

- A közép-európai társadalmak a 19. század végén erőteljes léptekkel elindultak az „ipari állam” irányába, majd az 1929-es válság hatására komolyan fontolóra vették az „agrárállamhoz” való visszatérést
- Ám az „agrárállam” gondolata majd csak a második világháborús fegyverkezés során került le végleg a napirendről.

Nézzük meg egyenként ezen előfeltevéseket! Az „agrárállam” -építés irányába a következő tényezők mutattak: intenzifikáció, kiábrándulás az „ipari államból”, valamint a parasztságnak a már említett felértékelődése. A világgazdasági válság idején sokan, főleg Németországban látták úgy, hogy a kapitalizmusnak, mint gazdasági rendnek végleg befellegzett. Ez olyan náci

társutasok és elkötelezett antifasiszták egyetértésével találkozott, mint Ferdinand Fried² és Peter Drucker.³ Abban, hogy „agrárállam” végül a fegyverkezés hatására mégis lekerült a napirendről, az alábbi tendenciák játszották közre: a gazdasági válság tapasztalatai, a nagyszervezetek előtérbe kerülése, fokozódó állami dirigizmus, az elvándorlás felerősödése.

Ezeket a szakaszokat egy német–magyar összehasonlítás keretében – pontosabb annak egy-egy területi metszetében – vizsgáltam. Mivel a hagyományos összehasonlító agrártörténeti tipológiák elsősorban a kelet-európai országokra fókuszálnak⁴, ezért több lépcsőben meg kellett vizsgálni a német viszonyokhoz való közelítés lehetőségeit és annak historiográfiai előzményeit. Ennek megtétele után szükséges volt a témában releváns történések gondolatainak szintetizálása. Ebben az elméleti alapok tekintetében az alábbi komponensekre támaszkodtam:

- Az újraegyesült Németország centrális szerepe a Nyugat–Kelet viszonyban és kulcspozíciója a történeti összehasonlítások szempontjából. Agrártörténet vonatkozásában erre leginkább Varga Zsuzsanna hívta fel a figyelmet.⁵
- Az 1990-es matematikai módszereket alkalmazó „kilometriájának” Nyugat–Kelet határain átnyúló összehasonlító elemzései, ahol a földbirtokos elitek voltak a fókuszban. Ezeket a törekvéseket a kanadai Scott M. Eddie írásai képviselték a legmarkánsabban.⁶

A módszertani alapoknál a következő összetevők jöttek szóba:

- Az „asszimmetrikus” összehasonlítás módszere, mint járható út, ahogyan ezt Tomka Béla leírta. Itt egy adott társadalmi közeget „tesztjellegűnek” tekintünk és annak eredményeit vizsgáljuk egy másik környezetben kijelölt „kontrollsokaság” jellemzői tükrében.⁷

² FRIED, Ferdinand: „*Das Ende des Kapitalismus*”, Eugen Diederichs, Jena, 1931, 265 old.

³ DRUCKER, Peter F.: „*The End of Economic Man. A Study of the New Totalitarianism.*” William Heinemann Ltd., London–Toronto, 1939, 251 old.

⁴ BEREND T. Iván–RÁNKI György: „*Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században*”, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976, 723 old.

⁵ VARGA Zsuzsanna: „*Az összehasonlító kutatások térhódítása az európai agrártörténet-írásban*”, „*Historia Critica*”, ELTE folyóirata, Varga_Historia_critica_pdfa_453-461.pdf, 2014. 453-461. old.

⁶ EDDIE, Scott M.: „*Junkers and Magnates. The social distribution of landed wealth in Pomerania and Transdanubia*”, 1893, „*Österreichische Osthefte*” 36, Nr. 1, 1994, 109–131. old.

⁷ TOMKA Béla: „*Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek*”, „*Aetas*”, 2005. 20. évfolyam, 1-2. szám. 243-258. old.

- Gyáni Gábornak az a – a Kovách Imre-féle „*Green Ring*” -elméletre reflektáló – felismerése, hogy történelmileg eltérő adottságú területek parasztságát az identitáson keresztül lehet közös nevezőre hozni.⁸

Mindennek realizálásához interdiszciplináris alapú vizsgálódás volt szükséges.

b.) Az időkeret

A vizsgált periódus az első világháború utáni új politikai rendszerek berendezkedése (1920) és az „utolsó békeév” (1938) közötti időszak. A kezdőévhez köthetők a Párizs környéki békék, amelyek meghúzták új határokat. Ezek közül a trianoni szerződés – mint azt jól tudjuk – hazánkat különösen súlyosan érintette. Az impériumváltások a földkérdést sem hagyták érintetlenül. A „forradalom felülről” -országok – szemben az utódállamok radikális földreformjaival – megmaradtak az „organikus” út talaján. A német kelet-elbai tartományokban a junkerek a Kapp-puccsal annyit mindenesetre elértek, hogy a nagybirtok érintetlen maradt. Magyarországon a Nagyatádi-féle földreform szintén elég szűkkörű volt.

A záróévet tekintve Németország ekkor revideálja a versailles-i békét, és – egyelőre békés eszközökkel – megváltoztatja az erőviszonyokat Délkelet-Európában, azzal, hogy megvalósítja az „*Anschluss*” -t és bekebelezi a Szudéta-vidéket. Ennek oldalvén Magyarország is visszacsatolhatta a Felvidék déli magyarlakta területeit. A néhány hónappal korábban beindított győri program megmutatta, hogy a háború felé rohanunk. Agrártörténeti vonatkozásban arra kell felhívni a figyelmet, hogy erre az időre kifulladásra a korábbi földbirtokpolitikai eszközök (telepítés, földreform). Németországban a darré-i „parasztállamot” a háborús készülődés lesöpörte az asztalról. Miközben a magyar földkérdésben ekkor meghirdetett Imrédy-féle politika is már úgy akarta kielégíteni az erre való igényeket, hogy a nagybirtok megőrzésére törekedett.

⁸ GYÁNI Gábor: „*Paraszt: mit jelent és mi jelentésének a határa?*” *Századvég*, 2003. 8. évfolyam. 29. szám, 71-76. old.

2.) A dolgozat felépítése

a.) Az összehasonlítás Kaelble-féle módszertanának az áttekintése

Az „asszimmetrikus” összehasonlítási módszer keretében való vizsgálódás egy olyan heterogén környezetben, mint, amelyet a közép-európai térség jelent, szükségessé teszi a tényezők széleskörű figyelembevételét. Hartmut Kaelbe, a történelmi komparatiztikák német szakértője a kézikönyvében⁹ összefoglalta ennek technikai lépéseit. Kaelbe ebből a szempontból öt kérdés tisztázását tartja fontosnak:

- Az eddigi kutatások továbbvitele („*die Einarbeitung in den Forschungsstand*”).
- Az összehasonlításra reflektáló kérdésfeltevés („*die vergleichende Fragestellung*”).
- Az összehasonlításnak megfelelő eset kiválasztás („*Die Wahl nach Vergleichsfällen*”).
- A vizsgálat kontextusának megválasztása („*die historische Kontext*”).
- Az összehasonlítás alapjául szolgáló források felkutatása („*die Auswahl der Quellen*”).”

b.) Az összehasonlítás kontextusa: a Német Történelmi Iskola és az olasz fasizmus hatása a közép-európai „agrárizmusra”

A térségben a „vissza az agrárállamhoz” jelszavát az első világháború előtt leginkább a Német Történelmi Iskolának, mint közgazdasági iskolának a tanai táplálták. Ezek helyét 1918 után egyre inkább a konzervatív elitek számára mintaországnak tekintett olasz fasizmus praxisa vette át. A Német Történelmi Iskolát tekintve ezen szellemiség szembement a klasszikus angol közgazdaságtan téziseivel, amennyiben az „organicizmusra” és az egyediségre helyezte a hangsúlyt és tagadta a gazdaság változatlan természeti törvényeit. Mindezek helyett a figyelmet inkább az elméletek és intézmények összefüggésére irányította, mondván, hogy különböző korok és országok különböző rendszereket igényelnek. A német „nemzetgazdaságtan” eleve elvetette az abszolút „*laissez faire*” rendszer üdvös voltába vetett hitet; ragaszkodott a jog, a közgazdaságtan és az etika szoros kapcsolatához.¹⁰

A történelmi iskolának fontos szárnyát jelentette az agrárpolitikai iskola, amelynek élén a századfordulótól kezdve Max Sering állt, aki ezt szerepet egészen a nemzetiszocialista uralom

⁹ KAELBLE, Hartmut: „*Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert.*” Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1999, 114-150. old.

¹⁰ MADARÁSZ Aladár: „*Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és az osztrák közgazdasági diskurzus történetéből.*” Közgazdasági Szemle XLIX. Évf., 2002. október, 838-857. old.

elejéig betöltötte. Bár a Német Történelmi Iskola – mint tudományos elméleti irány – az 1920-as évekre kudarcot vallott is, de tanításai nagy hatással voltak a 19. század végén formálódó kelet-európai paraszti ideológiákra és parasztpártokra.

Ha 1933 előtt Németországban csak az elitek néztek csodálattal a fasiszta Olaszországra, akkor Magyarország hivatalosan is felvette vele a kapcsolatot. A vesztes országok és a háború utáni helyzetet „megcsonkított győzelemként” („*vittoria mutilata*”) értékelő Olaszország közeledésében fontos szerepe volt a fasiszta párt 1922-es hatalomra jutásának, ahol Mussolini az olaszoknak a nemzeti nagyság helyreállítását ígerte. Később az oroszországi kommunizmus és a világgazdasági válság hatására Németországban és Magyarországon a fasizmusra egyfajta modellként is elkezdtek tekinteni, mint ami a harmadik utat jelentheti az állami kollektívizmus és a szabadpiaci kapitalizmus között. Az „agrárállam” építése szempontjából” ki kell emelni, hogy Mussolini 1925-től a „fasizmus paraszti jellegének megőrzése” érdekében szinte kizárólag a mezőgazdaságot pártolta, annak érdekeit karolta fel. A „falusiasításnak” két fő projektje volt: a „búzacsata” és a talajjavító program. Ezen intézkedésekkel Mussolini az ország függetlenségét akarta az önellátás terén biztosítani, távlatilag pedig a robbanásszerű népszaporulatot kívánt elérni.¹¹ Későbbi német történészek (pl. Horst Gies) úgy látták, hogy bár az olasz fasizmus által megvalósított agrármodernizáció kétségkívül tetemes költségekkel járt, de – szemben a német helyzettel – legalább valós kihívásokra adott reakció volt, amennyiben elmaradott viszonyok felszámolására törekedett.

Az agrárpolitika vonatkozásában a két doktrínát a következő paradigmák, illetve intézmények fémjelezték:

- Német Történelmi Iskola: honorácior szervezetek, törzsöröklés, paraszti hitbizomány, járadékbirtok-rendszer, telepítés
- olasz fasizmus: földbérő szövetkezetek, „többtermelés”, hivatásrendiség, „szociális nagybirtok”, „bonifikáció”

¹¹ ORMOS Mária: „*Mussolini.*” – HARSÁNYI Iván: „*Franco.*” PANNONICA Kiadó, Budapest, 2001, 77-78. old.

- c.) Az agrártársadalmak fontosabb körzettípusainak lehatárolása a „forradalom felülről” - típusú országokon belül

Itt Scott M. Eddie azon elemzéseiből érdemes kiindulni¹², amelyekkel a jeles „kliometrikus” arra hívja fel a figyelmet, hogy a „forradalom felülről” -országokban az állami szinten a régi eliteknek a gazdasági ereje nem állt arányban politikai befolyásukkal. Mindebből a lokális vonatkozásokat tekintve két dolog következett: 1. Ez az uralom helyi szinten egyes régiókban koncentráltabban, míg másokban ennél felületesebb módon hatott. 2. A régiók karaktere a társadalmi-gazdasági progresszió szempontjából is különbözött egymástól: ahogyan választóvonalat jelentett az Elba, úgy töltötte be ezt a szerepet a Lajta, sőt a Duna is. Ám – miként arra Dunántúl a példa – a gazdasági fejlettség egyáltalán nem korrelált az uralom jellegével.

A gyakorlati tipizálást a két síkon hajtottam végre: 1. az országok besorolása a parasztság politikai esélyeinek szempontjából. 2. a régiók csoportosítása a parasztság társadalmi-gazdasági emancipálódásának tekintetében. Az előbbi szegmentálásnál a fő szempontok a következők:

- autoriter/demokratikus
- fontos a földkérdés/nem fontos.

A régiók besorolásánál az alábbi dimenziókat kell figyelembe venni:

- „ipari állam” / „agrárállam”
- nagybirtokos körzet/paraszti körzet.

Országos szinten fontos különbséget tenni a politikai és a földbirtokos elitek hozzáállása között. A körzetek szintjén pedig a nemzetpolitikának, illetve a piaci folyamatokba való integrációnak volt nagy szerepe.

E szegmentálást követően kiválasztottam az összehasonlítást lehetővé tevő „tesztrégiót”, valamint a „kontrollrégiót”. Ennek szempontjai a következők voltak:

- elsősorban nagybirtokos körzetek jöttek szóba
- ezen belül is azok, amelyekben egyszerre volt jelen az erős nagybirtok és az erős parasztság

¹² EDDIE, Scott M.: „*Junkers and Magnates. The social distribution of landed wealth in Pomerania and Transdanubia*,” 1893, „*Österreichische Osthefte*” 36, Nr. 1, 1994, 109-131. old.

A német-magyar összehasonlítás szempontjából nyilvánvaló volt, hogy egyfelől a kelet-elbai tartományok, másfelől a dunántúli megyék voltak relevánsak. Ezen belül az erős parasztság követelményének leginkább Pomeránia és Somogy tett eleget. Az agrárnépesség aránya a harmincas években a német tartományban közel 30, a magyar megyében mintegy 70% volt, ami meghaladta az országos átlagokat. (Németországban ebben az időben a lakosság egynegyede, Magyarországon pedig fele élt mezőgazdaságból.)

d.) Az adott regionális identitások több rétegben – „inremenális” módon – való megközelítése

A továbbiakban egy „inremenális” – azaz fokozatosságra építő – modell keretében sorra vettem a modern világba való átmenet lépcsőit. Ennek megfelelően a vizsgálat első szintjét a társadalomtörténet, a másodikat a mentalitástörténet, a harmadikat az identitástörténet jelentette. Ebben a keresztmetszetben – a 19. századi történelmi előzményeket is nagyban figyelembe véve – azt vizsgáltam, hogy a kiválasztott körzetek parasztsága 1918–1920 között milyen stratégiákat alakított ki a modernitás és a nagybirtok szorításának oldására.

Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy hol húzódik a határ a három réteg: a társadalom-, a mentalitás-, és az identitástörténet között? Ezen szinteket sorra véve a „társadalomtörténet” azokat viszonyokat vizsgálja, amikbe az emberek a múltban beleszülettek, amelyek abban az időben kijelölték az életük kereteit. („*Hol a helyem a társadalmi munkamegosztásban?*”) Ennek dimenziói a következők:

- a vertikális és a horizontális társadalomszerveződés strukturái (Hajnal István¹³),
- a társadalomnak és a gazdaságnak, mint entitásoknak az egymáshoz fűződő viszonya (Max Weber¹⁴).

A „társadalomtörténetnél” jóval dinamikusabb és életközelibb megközelítést kínál a problémák feltárására a „mentalitástörténet”. E diszciplináris irány ugyanis alapvetően arra a helyi sajátosságokban gyökeredző, a korábbi „emberöltők tapasztalatain alapuló attitűdre reflektál, amellyel a társadalmi szereplők az őket életük során érő kihívásokra reflektáltak,

¹³ HAJNAL István: „*Az újkor története*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 620. old.

¹⁴ WEBER, Max: „*Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonala 2/1.*” Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest, 1992, 373 old.

ideértve a félelmeiket, reményeiket is. („*Hogyan reagálok – a mindenkori viszonyok függően – a változásokra?*”) Ennek dimenziói Koselleck nyomán¹⁵:

- „tapasztalati tér” („*Erfahrungsraum*”): pl. földrajz, vallás, állami felsőbbség,
- „várakozási horizont” („*Erwartungshorizont*”): pl. a gazdasági kilátások és az azokra adott (pl. demográfiai) reakciók.

Az „identitástörténet” a múlt adott társadalmi helyzeteihez szabott szerepeket vizsgálja a maguk közegében az azoknak való megfelelés, illetve az azokkal való megelégedés szemszögéből. („*Mennyire fogadom el az általában véve vett helyzetemet?*”) Ennek dimenziói Allport¹⁶, Erikson¹⁷ és Fromm¹⁸ nyomán:

- egyén és csoport egymáshoz való viszonya,
- hogyan látom én magamat? más hogyan lát engem?

Mindhárom rétegnek megvannak persze a maga sajátos alaptendenciái. A „társadalomtörténetnek” ilyen fontos törvényszerűsége, hogy a preindusztriális viszonyokon azért nehéz túllépni. Ehhez hasonlóan a „mentalitástörténeti” vizsgálatok is odakonvergálnak, hogy a múltbéli tapasztalatok azért sok esetben behatárolják a jövő alternatíváit. Az „identitástörténetnek” pedig sokat idézett tanulsága, hogy más az egyéni és más a csoportban való magatartás.

Nézzük meg közelebbről a három réteget! A társadalomtörténeti szint szempontjai következők:

- elitek, nemzetállam, polgárosodás
- honorációs szervezetek, érdekképviselések, parasztpártosodás
- nagybirtok és nagyüzem

A mentalitástörténeti szintnél az alábbi aspektusokat kell vizsgálni:

- tradicionalizmus, etatizmus, nacionalizmus
- társadalmi „alapbetegségek”: elvándorlás és egykézés
- konjunktúraciklusok, válságok, állami gazdaságpolitikák

Végül az identitástörténeti szint szempontjai:

¹⁵ KOSELLECK, REINHART: „*Fogalomtörténet és társadalomtörténet*” In. „*Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.*” Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2003, 127. old.

¹⁶ ALLPORT, Gordon W.: „*A személyiség alakulása*”, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985, 599 old.

¹⁷ ERIKSON, Erik H.: „*Gyermekkor és társadalom*”, Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 431. old.

¹⁸ FROMM, Erich: „*Menekülés a szabadság elől*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, 259. old.

- tudati válság, útkeresés – a modernitás kihívása a csoportra
- tudati válság, útkeresés – a modernitás kihívása az egyénre
- nyelviség és identitás

e.) A paraszti identitásváltozás lehetséges társadalom- és mentalitástörténeti keretei
1920–1938 között

A következőkben a paraszti identitásnak azokat a nemzeti és a regionális, valamint helyi rétegeit vizsgáltam, amelyek leginkább jelzésértékűek voltak arra nézve, hogy a két háború közti időszak sorsfordító pillanatait a parasztok hogyan élték meg, hogyan látták önmagukat, más hogyan látta őket. Ebből a szempontból fontos szerepük volt az ún. „nagy narratíváknak”. Ám kérdés, hogy a változásoknak ez a külvilág felé való kommunikálása mennyire felelt meg a valóságnak? Az érem másik oldalát a realitások jelentik, ebben – a nagy angol történész, az Arnold Toynbee által kreált „kihívások – válaszok” híres sémája alapján – azokat az impulzusokat vettem számba, amelyekre az Közép-Európa átlagemberének, egyszerű földművesének a húszas-harmincas években szükségképpen reflektálni kellett. Mivel az országos szinttől a regionálison át haladunk lefelé a helyi viszonylatokig, így értelemszerűen minden szinten más-más „kihívással” kellett szembesülni.

- Országos szinten 1918 után ilyen kényszer volt mindenekelőtt a „*nemzeti keretek*”, a „*demokrácia*”, a „*gazdasági fejlődés*” és a „*szociális érzékenység*” kérdésének újragondolása, összhangba hozása. Az is valahol követelmény volt, hogy az ezekre való megoldások legyenek szinkronban az egységesedő világ normáival.
- Regionális szinten hasonló keresztmetszetet jelentett azon kényszerek meghaladása, amelyeket a „*helyi társadalom és politika*”, a „*helyi gazdaság*” összefüggései jelentettek. Továbbá a modern világba való átmenet szempontjából fontos a „*saját szűkebb közösség kohéziójának*” megőrzése, valamint – a forradalmakat, határváltozásokat követően – az új helyzetben a „*más csoportokhoz való viszonyulás*” is.
- Helyi szinten a kisebb közösségek, illetve családok, egyének körében a parasztok helyzetét meghatározta, hogy miközben politikai szempontból felértékelődtek, gazdasági súlyuk csökkent. Ebből a szempontból a „*családi gazdálkodás*”, a „*földhasználat*”, a „*fogyasztás*”, valamint a „*társadalmi mobilitás és migráció*” új lehetőségeitől függtek az életforma megújításának az esélyei.

Az egyes szinteknél azt vizsgáltam, hogy a „nagy narratívák” mennyire fejezték ki „kihívásokra” adott „válaszokat”, illetve mennyire volt mindez adekvát a körülményekhez képest.

f.) A fenti szempontok vizsgálata a „tesztrégióra” és a „kontrollrégióra”

Ezek után vizsgáljuk meg a fenti szempontok alapján a kiválasztott „tesztrégiót”, valamint a „kontrollrégiót”. A „tesztrégió” Pomeránia, egy, a második világháború nyomán megszűnt történelmi tartomány, amely korábban a Balti-tenger, illetve az Odera két partján terült el. A tartomány az 1933. júniusi népszámlálás idején egy 30 290 km²-t tett ki és több, mint 1,9 millió főnyi lakost számlált. Az 68,5 fő/km²-es népsűrűség jóval alatta maradt a birodalmi átlagnak (139,4 fő/km²). A településszerkezetet a 73 város – zömében kisváros – határozta meg, amelyek közül bár több Hanza-városi múlttal dicsekedhetett, de nagyrészüik mégis csak mezőváros („*Ackerbürgerstädte*”) volt. A tartomány székhelye az Odera torkolatánál fekvő 271 ezer lakosú Stettin volt.¹⁹ Ezt – 1919-es adatokra hivatkozva – még 2109 község és 2516 „uradalmi körzet” („*Gutsbezirk*”) egészítette ki.²⁰

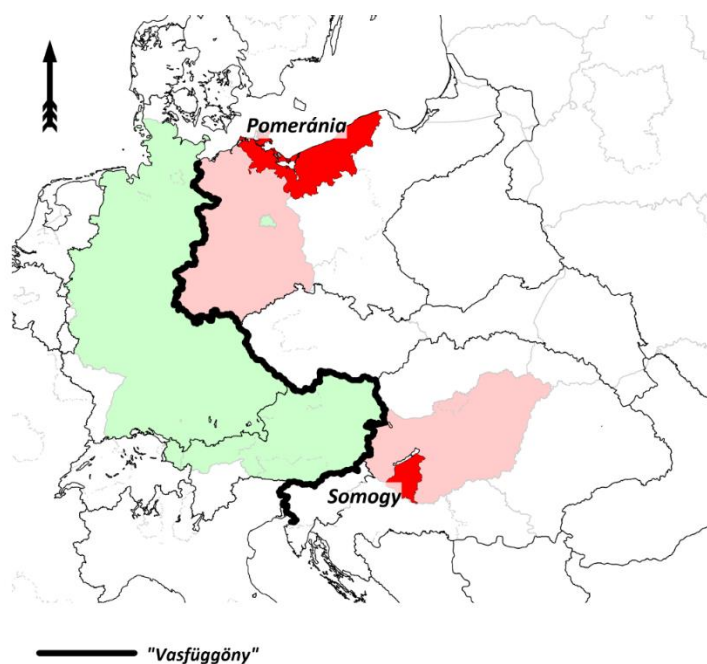
A „kontrollrégió” kiválasztott magyar közigazgatási egység, Somogy a Dunántúlnak a Balaton és a Dráva között elterülő egyik ősi megyéje, amelyben a nagybirtok súlya nemcsak, hogy nagyobb volt, mint Pomerániában, hanem annál markánsabb agrártársadalommal is rendelkezett. Somogy az 1930. évi népszámlálás idején 6695 km²-t tett ki és közel 386 ezer lakosa volt. Az 57,4 fő/km²-es népsűrűség jóval alatta maradt az országos átlagnak (93,4 fő/km²). A településszerkezetet egy város, Kaposvár és nyolc – 1871-ig mezővárosi ranggal rendelkező – nagyközség (Barcs, Csurgó, Igal, Lengyeltóti, Marcali, Nagyatád, Szigetvár, Tab), valamint 300 kisközség határozta meg. A megye székhelye mindig is a Kapos folyó mentén fekvő Kaposvár volt, amely 1930-ban közel 33 ezer lakost számlált. Az akkori Somogy megye – bár az elmúlt évszázadokban viszonylag kevésbé változott, de – leginkább abban különbözött a mostanitól, hogy hozzátartozott Szigetvár környéke és a Balaton déli partjának legnagyobb fürdőtelepülése, Siófok még Veszprém megyének volt része.

¹⁹ HIENTSCH, Dr. Erich: „*Das pommersche Siedlungswerk in der Vergangenheit und in der Zukunft*”, 1. Auflage, Müller, Berlin, 1927, 70 old.

²⁰ SPARR, Karl: „*Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in der Provinz Pommern*”, 3. Auflage, Stettin, 1919, 252 old.

Nézzük a historiográfiai vonatkozásokat! Pomerániánál mindenekelőtt a „kliometrikusok” művei jönnek szóba: Scott M. Eddie összehasonlításai²¹ és Ilona Buchsteiner monográfiái.²² A mentalitástörténeti sajátosságokra – elsősorban az egyháztörténeti aspektusokra – Shelley Baranowski²³ és Norbert Buske²⁴ művei irányították rá a figyelmet. Mivel azonban Pomerániát jelentősen érintették az 1945 utáni határváltozások, így az egykori tartomány német múltja után a lengyel történetírás is érdeklődött. Itt Włodzimierz Stępiński szzczecin-i történész írásai érdemelnek figyelmet.²⁵

1. számú térkép: A két kiválasztott régió és a határok változása a 20. században

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>

²¹ EDDIE, Scott M.: „Junkers and Magnates. The social distribution of landed wealth in Pomerania and Transdanubia, 1893”, „Österreichische Osthefte” 36, Nr. 1, 1994, 109–131. old.

²² BUCHSTEINER, Ilona: „Grossgrundbesitz in Pommern 1971–1914: Ökonomische, soziale und politische Transformation der Grossgrundbesitzer”, Wiley-VCH Verlag GmbH., Rostock, 1993, 448. old.

²³ BARANOWSKI, Shelley: „The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia”. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995, 280. old.

²⁴ BUSKE, Norbert: „Pietismus und Neuzeit – ein Literaturbericht für den Bereich der pommerschen Kirche, vor allem für das Gebiet der heutigen Evangelischen Landeskirche Greifswald” In. BENRAT, Gustav Adolf (Hrsg.): „Der Pietismus in neuem und zwanzigsten Jahrhundert”, Vandenhoeck&Rupprecht, Göttingen, 1987, 147–150. old.

²⁵ STĘPIŃSKI, Włodzimierz: „Polnische Forschungen über die Geschichte über Pommerns im 19. und 20. Jahrhundert. Forschungsstand und Forschungsprobleme” In. SCHRÖDER, Jürgen (Hrsg.): „Pommern. Geschichte, Kultur, Wissenschaft. 2. Kolloquium zur Geschichte Pommerns 13. und 14. September 1991”, Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald 1991, pp. 23–36.

Somogynál is elsősorban a „kliometrikusok” – illetve ezen a nyomvonalon haladó szerzők – jönnek szóba, mindenekelőtt a két gazdaságtörténész: Tóth Tibor²⁶ és Kaposi Zoltán.²⁷ Mindkét szerző számos uradalomtörténeti művet tudhat magáénak. A parasztság vonatkozásában leginkább a kaposvári helytörténészek társadalomtörténeti munkái az irányadók. Itt Kanyar József²⁸, Király István²⁹ és T. Mérey Klára³⁰ nevét kell kiemelni. A fontosabb mentalitástörténeti tendenciákkal – például egykézéssel – az elmúlt évtizedekben leginkább olyan néprajzosok foglalkoztak, mint Kósa László.³¹

g.) Kísérlet a két típus összehasonlítására egy arra alkalmas modell keretében

Ezzel kapcsolatban első körben módszertanilag Vári Andrásnak egy, a német agrárviszonyok regionális különbségeiről szóló tanulmányából érdemes kiindulni. Ebben Vári a folyamatok jobb interpretálása érdekében – végső soron Otto Hintze-hez visszanyúlva – felveti³², hogy a dichotóm modellek helyett talán inkább a lépcsőzetes tipológiák alkalmazása lenne a célszerű. A gyakorlati alkalmazásban ezt jelenti, hogy régiók összehasonlításában a fő dimenziók a következők:

- a földrajzi adottságok, azaz a helyi agrárgazdasági és -társadalmi jellemzők („*geographical and agricultural specificities*”): a földhasználat helyi sajátosságai, a termelhető termékek spektruma, az intenzív kultúrák és állattartás lehetősége, az élelmiszerfogyasztási szerkezet, az agrárreformok korlátait, a nagy-, és kisbirtok közötti termelésbeli komplementarizáció lehetőségei.
- a fejlettségi szint („*development slop*”): a preindusztrialista korszak hatása (bekerítés, majorsági gazdálkodás); a városiasodás, a polgárisodás mértéke; az korabeli állam, az elitek és a parasztság egymáshoz való viszonya; az elitek szerepfelfogása; a

²⁶ TÓTH Tibor: „Nagybirtoktól a nagyüzemig. A meryei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig.”, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977, 373 old.

²⁷ KAPOSI Zoltán: „Uradalmak, földbirtokosok, birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században”. Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest, 2019, 200 old.

²⁸ KANYAR József: „Somogy megye agrártársadalmi az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949)”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 377 old.

²⁹ KIRÁLY István: „Az 1891-es agrárszocialista mozgalom és az 1905-06. évi dunántúli aratósziájkok összehasonlítása”, *Agrártörténeti Szemle*, 1980. 22. évfolyam, 3-4. szám, 311-348. old.

³⁰ T. MÉREY Klára: „A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 276 old.

³¹ KÓSA László: „Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920)”, Planétás Kiadó, Budapest, 1998, 456 old.

³² VÁRI András: „Kelet- és Nyugat-Európa agrártársadalmi dualizmusa – tavalyi hó?”, „Korall”, 2004. május. 5. évfolyam. 15-16. szám. 117-144. old.

jobbágyfelszabadítás körülményei, faluközösség felbomlásának mértéke, az átlagos családnagyság, családtípus, az agrárnépeség aránya.

Ennek bázisán a következő körben először mutatókat képeztem a társadalom-, mentalitás- és identitástörténeti szintek rétegzettsége szerint, majd ezeket elhelyeztem azokban a „valós kihívások és válaszok”, valamint a „nagy narratívák” alkotta keretekben, amelyeket az önazonosság-tudat országos-, regionális- és helyi szintjeinek feltérképezéséhez kreáltam. Ezt követően az egyes szintekre vonatkozóan megpróbáltam „aggregált” következtetéseket levonni. Végül ezeket összesítettem egy-egy körzetre vonatkozóan. Mindezt táblázatos formában ábrázoltam, amihez módszertan készítettem.

3.) A vizsgálat fő következtetései

a.) Pomerániára

A társadalomtörténeti sajátosságok tárgyalásánál mindenekelőtt azt a kedvezőtlen természetföldrajzi környezetet kell figyelembe venni, ami csak korlátozottan tette lehetővé a szociális szempontú agrárreformokat, valamint a nagy- és kisüzemi termelésbéli komplementarizációt. Erre vezethetők vissza a törzsöröklés nagy hagyományai is.

Az előző századok örökségénél elsősorban a protestáns jelleget kell kiemelni. A jobbágyfelszabadítás következtében egy széles „*Landarbeiter*” -réteg jött létre. A tartományon belül a nagybirtok koncentrációja a korábbi Svéd-Pomerániában volt a legnagyobb. Az első világháború előtt a tartomány az agrárius mozgalom fellegvárának számított. Miközben a nemesi nagybirtok városellenességgel mozgósított – amiben oroszlanrésze volt a neopietista mozgalomnak –, Pomeránia élen járt a vidéki elvándorlásban. A gabonaválságra válaszul adott „intenzifikáció” is átrendezte a földbirtok-viszonyok, amennyiben a nemesi nagybirtok mellett megerősödött a polgári földtulajdon. Ám az előbbi a „*cousinage*” révén széles vidékekre ki tudta terjeszteni befolyását.

Az 1920–1938 közötti helyzetet nagyban meghatározta a határmentivé válás. A tartomány Posen elvesztése következtében, mint agrárrégió felértékelődött. Bár a nagybirtok a Kapp-puccs következtében nagybirtok politikailag megőrizte állásait, de gazdaságilag meggyengült. (A junkerpolitizálásnak három fő színtere volt: az ősi birtok, az agrárszervezet és az elnöki palota.) A határmentiség következtében a húszas években felerősödött a telepítés, melynek keretében a keleti tartományok közül arányában itt vált a legtöbb „*Landarbeiter*” kisbirtokossá. A tartományban 1919–1930 között a földterület 4,5%-át vették igénybe telepítés céljára, ami meghaladta a 2,4%-os porosz átlagot.

A fenti periódusban a mentalitás- és identitástörténeti sajátosságokra a „Keleti Segély” („*Osthilfe*”) körüli küzdelmek világítanak rá legjobban. Ezen, a válság idején a keleti mezőgazdaság szanálására adott segély ugyanis számos visszaélésre adott alkalmat. Mivel a válság a nagybirtokot jobban lesújtotta, mint a parasztságot, erős lobby indult a megmentéséért. A botrányok hatására voltak, akik fel akarták parcellázni a nagybirtokot. A tartomány az ezzel kapcsolatos polémia epicentrumává vált. Az nyilvánvaló vált, hogy parasztság és nagybirtok útjai elváltak egymástól, ebben a pohárban az utolsó cseppet a „Keleti Segély” jelentette. A parasztságra egyelőre (politikai szempontból) szükség volt, ezért mind a konzervatívok, mind a nemzetiszocialisták versengtek a kegyeiért,³³ miközben látszott, hogy a nemzetpolitikai szempontok felett eljárt az idő. A helyi politikát tekintve bár sokáig a DNVP Hugenberg-szárnya uralta a porondot, de a nemzetiszocialista áttörés nem sokáig várattott magára. Jellemző módon a jobboldalon mindegyik variáns az agrárutarkiában és a hivatásrendiségben gondolkodott.

A német „agrárizmus” az 1933 nyaratól beköszöntő Darré-féle nemzetiszocialista „parasztállamban” csúcsosodott ki. A weimari demokráciával elégedetlen vidék kezdetben nagy reményeket fűzött az új rendszerhez, amely frazeológiájában igyekezett is körüludvarolni az „újnemességnek” deklarált parasztságot, ám utóbbiaknak hamar csalódniuk kellett. A piacok állami szabályozása („*Marktordnung*”) árnyoldalaként megjelent a hiánygazdaság, a „termelési csata” jelentős beszolgáltatási kötelezettséggel járt. Azzal, hogy egy szervezetben tömörítették a mezőgazdasági termelőket – ami tulajdonképpen a nagybirtok és parasztság kényszerházasságáról volt –, csorbult az utóbbiak alkupozíciója. A nagyparasztság erősítését szolgáló „birodalmi örökbirtok-törvénnyel” („*Reichserbhofgesetz*”) a vidék társadalmi viszonyait konzerválták. A telepítések háttérbe szorításával véget vetettek annak az erőteljes szociális felemelkedésnek is, ami addig a „*Landarbeiter*” -ek életésélyeit jellemezte.³⁴ A háború közeledtével a földek katonai célú kisajátítása pedig csak tovább nehezítette a helyzetet. Mindezen anomáliák egy minden addiginál nagyobb mértékű vidéki elvándorlást vontak maguk után. Darré-nak az állami parasztság megteremtésére irányuló kísérlete kudarcot vallott. Hosszútávon elméletileg adottak lettek volna a feltételek a nagybirtok lebomlásának, ám a fegyverkezés, a háború reaktivizálta ezt a formát.

³³ POMP, Rainer: „*Bauern und Grossgrundbesitzer auf ihrem Weg ins Dritte Reich. Der Brandenburgische Landbund 1919–1933*”, Akademie Verlag GmbH., Berlin, 2011, 135-153. old.

³⁴ SMIT, Jan G.: „*Neubildung deutschen Bauerntums. Innere Kolonisation im Dritten Reich – Fallstudien in Schleswig-Holstein. Kassler Schriften zur Geographie und Planung*”, Herausgeber: P. Jüngst, K. Pfromm, H. Schulze-Göbel, Kassel, 1983, 62-68. old.

Ám Pomerániában a telepítések nagyobb méretű kiterjesztésének a felekezeti ellentétek is útját állták. Mivel a telepések zömmel a túlnépesedett déli és nyugati katolikus területekről jöttek volna, ezt az őshonos protestáns elit nem nézte volna jó szemmel. Másrészt számottevő társadalompolitikai korlátok is voltak, hiszen az olyan, a Német Történelmi Iskola által sugalmazott intézményekkel, mint például a „szociális létra megmászása”, vagy a járadékirtok-rendszer, csak egy bizonyos szintig lehetett birtokos parasztságot megalapozni, legfeljebb a kisparasztság szintjéig. A mögött pedig, hogy 1932-ben itt elleneztek a leghevesebben a nagybirtok radikális lebontását célzó terveit, valamennyire jogos felháborodás is állt. A telepítésekkel, valamint a gépesítés délnémet modelljének adaptálásával kétségtelenül meg lehetett volna erősíteni a parasztságot, ám erre az időre a német egyre inkább „városi néppé” vált.

b.) Somogyra

A társadalomtörténeti sajátosságok tárgyalásánál, mint háttérre, elsősorban a viszonylag kedvező természetföldrajzi környezetre kell rámutatni. Ez a 19–20. században mindig is feltétele volt a szociális szempontú agrárreformoknak, valamint a nagy- és kisüzem közötti termelésbéli komplementarizációnak. Ez a körülmény a polgári viszonyokra való áttérés idején az „egyenlő osztatú” öröklésnek is kedvezett.

Az előző századok örökségénél a zömében katolikus jelleget kell kiemelni, ami azonban a reformátusok katalizátor-szerepével párosult. A jobbágyfelszabadítás következtében egy széles kisparaszti réteg jött létre. A megyén belül a nagybirtok – amelyen belül jelentős volt az egyházi tulajdon – egyenletesen terült el. A nagy mágnások országos kiterjedésű birtokkomplexumai közül több is „belelógott” a megyébe. Somogy a dualizmus idején az agrárius mozgalom másodvonalában szerepelt. A gabonaválságból való kilábalás itt is az „intenzifikációt” vonta maga után, amibe azonban – Pomerániától eltérően – a parasztság is széleskörűen be tudott kapcsolódni. Az érdekartikuláció azért számottevő „mobiltóke” -, később „kartellelenséggel” járt. A birtokos parasztság a kapitalista viszonyokhoz egykézéssel próbált meg alkalmazkodni, aminek Somogy országosan is az egyik kiemelt területét jelentette.

Az 1920–1938 közötti helyzetet Somogyban is a határmentivé válás jellemezte, noha itt a déli szomszédokkal való viszony jobb volt, mint Pomeránia esetében. Az is kedvező fejlemény volt, hogy Erdély, Nyugat-Magyarország elvesztésével az itteni „agrárizmus” felértékelődött, amit jól mutat, hogy somogyi prominensek (gróf Somssich László, gróf Hoyos Miksa) kerültek az országos szervezetek élére. A nagybirtok itt is túlélte az impériumváltást és csak szűkkörű földreformra került sor. Bár a megyében arányában több föld került kiosztásra (6,0%), mint a Dunántúlon (4,5%), de ez a hányad azért alatta maradt országos értéknek (8,0%). A földosztás elmaradását a későbbiekben azért sokban kompenzálta a kisbérlet, a földbérlet-szövetkezetek

térnyerése. A társadalmi béke részeként a nagybirtok körében terjedt a gazdaság saját kezelésbe vétele, amivel visszaszorult a nagybérlet. Az exportkényszer is nagyüzem mellett szólt, hiszen az agrártermékek kiviteléből fedezték az ország iparosításának költségeit.

A fenti periódus mentalitás- és identitástörténeti sajátosságainál azt kell kiemelni, hogy a földreformmal lecsendesült a föld utáni sóvárgás, noha az 1930-ban újjászerveződött kisgazdapárt éppen ennek radikálisabb módon való véghez vitelének ígéretével mozgósított. (A megyében 1935-ben és 1939-ben is a kormánypártra szavaztak a legtöbben, ám a második helyen a kisgazdák álltak.) Mivel a válság inkább a kisbirtokot sújtotta le, így a nagybirtokra kormány szinten is építeni akartak, aminek támogatására a parasztság is rá volt utalva. A tulajdonviszonyokat a Gömbös-féle telepítés sem változtatta meg. Ezért inkább a nagy- és kisbirtok egyműködése került előtérbe, erre épített az Imrédy-féle kishaszonbérleti program is, amit éppen Kaposváron hirdettek meg. A gyakorlatban a kooperáció azonban inkább a szövetkezeti forma keretében valósult meg. Ám látni kell, hogy itt – a névvel ellentétben – inkább állami pénzzel felpumpált szervezetekről volt szó. Szövetkezetként működtek az egy-egy termék exportját szolgáló monopolszervezetek, az „egykezek” is.³⁵ Ezek közül Somogyban a barcsi gabonátárház szövetkezet volt a legjelentősebb, ahol a termelés egységesítése a parasztság számára egyfajta tanulási folyamatot jelentett. Korabeli szakemberek véleménye szerint helyi viszonylatban az intenzív állattenyésztés kiépítése adhatott garanciát a gazdaságilag erős parasztság megteremtésére.³⁶

Fontos felismerés volt az is, hogy a hitbizományi forma megbéníthatja a szegényebb néprétegekben a tulajdonosi érzés erősítésének folyamatát, miközben az termelési szempontból sem hatékony már. Tehát olyan új formára volt szükség, ami rugalmasabbá tette volna a kisüzemmel való kapcsolatot. Somogyban a nagybirtok gazdálkodása mindig mintául szolgált a parasztgazdaságok számára. Mint arra Márkus István utóbb felhívta a figyelmet: bár a föld elaprózódása révén mind többen csúsztak le a szegényparasztság régióiba, de a megmaradó kisparasztok egyre jobban gazdálkodtak, különösen jobban, mint 20–30 évvel korábban az elődeik.³⁷ Nem volt véletlen, ha erre az időre a földkérdésben radikális álláspontot képviselő népi táborban sokan felismerték, hogy a polgárparasztság megteremtése illúzióknak bizonyult,

³⁵ SZUHAY Miklós: *„Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években”*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 182–191. old.

³⁶ NÁDUJFALVY József: *„Somogy megye szociális és gazdasági helyzetképe: A népesség, terület és életviszonyok módszeres vizsgálata”*, Kaposvár, 1939, 85. old.

³⁷ MÁRKUS István: *„Somogyi összegzés, 1956. július”* In. *„Az ismeretlen főszereplő, tanulmányok”*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1991, 167–185. old.

ehelyett inkább a korszerű nagyüzem jelentheti a járható utat. Ebben nyilván az intézményi nagybirtok terjedése is jelzésértékű lehetett.

c.) Összességében

Bár kétségtelen, hogy a nagybirtok az első világháború követően azokban az országokban is meggyengült, amelyekben nem került sor radikális földreformra, de nem teljesültek a „parasztság reneszánszával” kapcsolatos várakozások. A két vizsgált régióban végül a fegyverkezés és maga háború újra felértékelte a nagyüzemet. Ám ettől függetlenül a parasztgazdasági struktúrára való áttérést az adott időszakban az alábbi tényezők sem támogatták:

- A világgazdasági integráció inkább a nagy szervezetek, a tőkekoncentráció iránt támasztott igényt, semmint a kapacitások elaprózódására (Friedrich Aereboe³⁸, Adorján János³⁹).
- A népesési folyamatoknál a populáció növekedésének lassulásával, sőt egy idő után a csökkenésével kellett szembesülni. (Mint arról Friedrich Burgdörfer-nél⁴⁰, illetve Éber Ernőnél⁴¹ olvashatunk). Az utódállamokban ennél jobb volt a helyzet. (Nem volt véletlen, ha a németeket a lengyel⁴², a magyarokat pedig a jugoszláv⁴³ és a román helyzet frusztrálta.)
- Társadalmi méretekben a gazdasági válság nyomán kialakult lélektani helyzet is – generációs ellentétektől függetlenül – inkább a behódolásnak, semmint a lázadásnak, az önállósodásnak kedvezett (David Riesman⁴⁴, Erich Fromm⁴⁵).

³⁸ AEREBOE, Friedrich: „Agrarpolitik”, Paul Parey Verlag, Hamburg–Berlin, 1928, 619 old.

³⁹ ADORJÁN János: „A magyar föld korszerű problémái”, Arany János Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Budapest, 1937, 129. old.

⁴⁰ BURGDÖRFER, Friedrich: „Zurück zum Agrarstaat: Bevölkerungsdynamische Grundlinien künftigerdeutscher Agrar-, Siedlungs-, Wohnungs- und Wirtschaftspolitik”, Kurt Woinckel Verlag G. M. B. H. Berlin-Gunewald, 1933, 154 old.

⁴¹ ÉBER Ernő: „Ésszerű birtokpolitika”, ATHENAEUM Irodalmi és Nyomdai R-T. Nyomása, Budapest, 1935, 79 old.

⁴² BOYENS, Friedrich Wilhelm: „Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Erster Band: Das Erbe Max Serings.” Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn, 1959, 472 old.

⁴³ FRANGEŠ, Otto von: „Die Bevölkerungsdichte als Treibkraft der Wirtschaftspolitik der südosteuropäischen Bauernstaaten”, Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1939, 32 old.

⁴⁴ RIESMAN, David: „A magányos tömeg”, Polgár Kiadó, Budapest, 1996, 398. old.

⁴⁵ FROMM, Erich: „Menekülés a szabadság elől”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, 259. old.

- A válságra hosszú távon gyógyírt jelentő fogyasztói társadalom, amely ekkor kezdte bontogatni szárnyait – megelőlegezve az 1945–1975 közötti „*Trente glorieuses*” -t – szembe ment a régi típusú család, az önellátásra berendezkedett háztartások gondolatával, tehát azon gyakorlattal, ami a parasztgazdasági térnyerés legfőbb előfeltételének volt tekinthető (Carl C. Taylor⁴⁶).
- A vidékfejlesztés – és ezen belül a két régió – kapcsán arra is rá kellett jönni, hogy adott viszonyok között a népesedési problémákra (elvándorlás, egykézés) a gyógyírt nem a telepítés és a földreform jelenti, hanem inkább az ipar decentralizálása, a helyi ipar

4.) A disszertáció érdemei, a téma továbbfejlesztésének lehetőségei

a.) A dolgozat előremutató vonásai

Ha az eddigi agrártörténeti tipológiák keretében Magyarországot a keleti országokkal vetették össze, akkor ez a dolgozat – a lehetséges kereteken belül, de alkalmazkodva az aktuális politikai környezethez – a Nyugattal való összehasonlítás módszertani megalapozására tett kísérletet. Az agrárszociológusok részéről korábban már történtek hasonló kezdeményezések, ők voltak azok, akik a parasztságnak – mint preindusztriális társadalmi tömbnek – a polgári átalakulási folyamatát tipizálását nemzetközi méretekben elvégezték és azt egységes európai tablóba helyezték.⁴⁷ Az Európai Unió csatlakozás idején a Kovách Imre-féle „*Green Ring*” -modell is lényegében is azt célozta, hogy az újonnan felvett országokat e hagyományok mentén közelítse az egykori nyugati tábor egyes területeihez. Kovách koncepciója szerint Európa jelentős agrárnépességgel rendelkező perifériális területei – korábbi blokk-hovatartozástól függetlenül – a paraszti életforma szívós túlélése okán besorolhatók egy egységes rurális „zöld gyűrűbe”.⁴⁸ (A nyugati országok részéről voltak is félelmek, hogy a keleti országok csatlakozásával ebben a régióban újra feltámad a két háború közötti „agrárizmus” a maga antikapitalista, harmadik utas tendenciáival.⁴⁹)

⁴⁶ TAYLOR, Carl C.: „*Rural sociology in its economic, historical and psychological aspects*”, Harper&brothers, New York, 1933, 708 old.

⁴⁷ KOVÁCS Teréz: „*A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*”, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 35. old.

⁴⁸ KOVÁCH Imre: „*A magyar társadalom 'parasztalanítása' – európai összehasonlításban*”, „*Századvég*,” 2003. 8. évfolyam. 28. szám. 41-65. old.

⁴⁹ MÜLLER, Dietmar–HARRE, Angela (Eds.): „*Transforming Rural Societies: Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Century. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes*”, Studien Verlag, Wien–Innsbruck–Bozen, 2011, 230 old.

A gazdaságtörténész helyzete kétségkívül nehezebb a szociológusénál, mivel neki egy „kötött pályás” diszciplína szabályait kell betartani, ahol alkalmazkodni kell a tér–idő dimenzióhoz és az ezeken alapuló eszmeiséghez. (Bár itt is vannak területek, ahol könnyen áthidalható a Nyugat–Kelet közti távolság. Ilyen például a banktörténet, ahol az „általános egyenértéknek” köszönhetően adott az összevetés.) Historikus szemmel a parasztság összehasonlítása pedig azért különösen nehéz, mert – mint arra Gyáni Gábor rámutatott – nagyon nehéz elvonatkoztatni az adott történelmi kontextustól.⁵⁰

A disszertáció mindezzel együtt is túllép a „*Green Ring*” keretein, amennyiben (látszólag) egy centrum–periféria-típusú agrártársadalom-történeti összehasonlításra vállalkozik és az identitások fókuszba helyezésével igyekszik áthidalni a társadalmi-gazdasági fejlettségbeli különbségeket.

De valóban centrum és periféria összevetéséről van szó? Ennek a következőket lehet ellenvetni:

- A kelet-elbai térségről Andrew C. Janos a magyar szármású politológus hosszabb távú kitekintéssel azt írja, hogy voltak időszakok, amikor a keletnémet területek is – ideértve az Elba és az Odera folyó közti részeket is – nemcsak a hidegháború korszakában voltak a Kelet-Közép-Európának nevezett keleti tömb részei, hanem ezt megelőzően is volt erre precedens.⁵¹
- Bár Magyarországot a lakosság foglalkozási struktúrája alapján az „agrárországok” közé volt sorolták be, de már a kortársak figyelmeztettek rá, hogy Trianon által az új országterület népesedési viszonyai jobban a nyugati államokéhoz váltak hasonlóvá.⁵² Tóth Tibor is úgy látja, hogy miközben Magyarország az első világháborút követően a népsűrűség alapján (97,8 fő/km²) Európa iparosodott térségeihez közelített, addig a 100 főre vetített agrárhányad (55,7%) az országot agrárjellegűvé tette.⁵³

Tehát egyfajta konvergenciáról van szó, ami szintén Közép-Európa sajátos helyzetére utal.

Első látásra egy eklektikus, a hagyományos agrártörténet kereteit túlfeszítő alkotásról van szó, ám a számos – több nézőpontot képviselő – forrás felvonultatása konzisztenciájában egy olyan modell megalkotását szolgálja, ami lehetővé teszi annak agrártársadalmi komparatiztikák területén való generalizálását.

⁵⁰ GYÁNI Gábor: „*Paraszt: mit jelent és mi jelentésének a határa?*” *Századvég*, 2003. 8. évfolyam. 29. szám, 71-76. old.

⁵¹ JANOS, Andrew C.: „*Hanyatlás, haladás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*”, Helikon Kiadó, Budapest, 2003, 10. old.

⁵² GUNST Péter: „*A mezőgazdaság fejlődésének megrekedése a két világháború között. (Az 1920–1930.-as években.)*” In. GUNST Péter–HOFFMANN Tamás szerk.: „*A magyar mezőgazdaság a XIX-XX. században (1849–1949)*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 280. old.

⁵³ TÓTH Tibor: „*A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években*”, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 7. old.

Szemléletében is számos újdonsága van a dolgozatnak:

- Míg az agrártörténetben eddig a sikertörténetek – a polgári korszak és a '60-es évek reformkorszaka – időszaka volt fókuszban, addig a dolgozat egy kevésbé sikeres periódusra irányítja rá a figyelmet.
- A Harmadik Birodalom új aspektusainak előtérbe állítása, amennyiben az eddig kevésbé hangsúlyozott náci „parasztállamiságra” fókuszál.
- Az alkalmazott módszert tekintve:
 - visszatér az „idejétmúlt” makrokauzális elemzéshez,
 - az interdiszciplinaritás fontosságára irányítja rá a figyelmet,
 - a szakirodalmat tekintve a téma szempontjából az itthon nem annyira relevánsnak tekintett német tudományosságot állítja előtérbe.
 - ez a „rendhagyó” összehasonlítás alkalmas rá, hogy a német historiográfiához képest a magyar társadalomtörténet oldaláról bizonyos forrás- és feldolgozásbeli asszimmetriákkal (pl. a helyi adókra, a közigazgatási karrierutakra, a földárakra vonatkozó adatok hiányával) szembesítsen.

b.) A továbbfejlesztés lehetséges irányai

Mindenképpen külön kell választani a témát és a módszert. A témát illetően, mivel makrokauzális elemzésről van szó, tulajdonképpen elég szűkek a lehetőségek. A kiindulási pontot itt a nagybirtokos körzetek jelentik. Ebből a szempontból két út lehetséges: a téma kiterjesztése, illetve részterületek vizsgálata, azok összehasonlítása.

A kiterjesztés lehetőségei a következők:

- földrajzi értelemben: más közép-európai „forradalom felülről” -ország nagybirtokos körzetét bevonni az összehasonlításba: pl. Alsó-Ausztriát
- időbeli értelemben: hadigazdaság időszakát is vizsgálni

A résztémák, rész-összehasonlításoknál az alábbi szegmenseket érdemes vizsgálni:

- mezőgazdaság és ipar kapcsolata
- szociálpolitika és parasztság
- paraszti hitbizományok
- elitek és a harmincas évek diktatórikus tendenciái

Javasolható viszont az összehasonlítási módszernek – tértől és időtől függetlenül – az agrártársadalom-történet más területeire való adaptálása. Tehát – megfelelő szegmentálás, tipizálás után – a vizsgálati keretek és mutatók megalkotásával, a következtetések didaktikus módon való aggregálásával más területeken is összevethető eredményeket lehet elérni.

5.) A legfontosabb források

A német vonatkozású részek legfontosabb primer forrásainál a „*Bundesarchiv*”-nek („*Barch*”) a következő aktáit (Intézmény Archivsignatur Standort) emelném ki:

- Birodalmi Élelmezési Rend (*Reichsnährstand – Landesbauernschaft Mecklenburg Verwaltungsamt*): **Barch R16 2060 51.**
- Belügyminisztérium („*Reichsinnenministerium – Osthilfe, RB Köslin*”): **Barch R2301 6889 51.**
- Gazdasági Minisztérium („*Reichswirtschaftsministerium*): **Barch R3101 14959 51.**
- Számvevőszék („*Rechnungshof*”):
 - **Barch R2301 3339 51.**
 - **Barch R2301 3281 51.**
- „*Bank für deutsche Industrie-Obligationen*”:
 - **Barch R3101 14961 51.**
 - **Barch R2101 3335 51.**

A magyar vonatkozású részek legfontosabb primer forrásainál a **Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának (MNL OL)** a következő aktáit emelném ki:

- Országos Földbirtokrendező Bíróság (OFB): **MOL K310, 1926**
- Földművelésügyi Minisztérium (FM):
 - **MOL, K184 a/44., 1936**
 - **MOL, K184, 1938**
- Somogy Vármegyei Gazdasági Felügyelőség:
 - **MOL, K184, 1936**
 - **MOL, K184 a/46., 1938**
- Somogy Vármegyei Közigazgatási Gazdasági Albizottság: **MOL, K184 a/35., 1930–1943:**

a.) Általában véve:

- korabeli sajtó
 - „*Kis Ujság*” 1922–1938 közötti számai
 - „*Szántó-Vető*” 1922–1933 közötti számai
 - „*A Barázda*” 1920–1938 közötti számai
 - „*Uj Barázda*” 1920–1938 közötti számai
 - „*Statisztikai Szemle*” 1920–1938 közötti számai
- minisztériumi bulletinok
 - MICHAEL, Louis G.: Agricultural Survey of Europe: Hungary, „*Technical Bulletin*” No. 160, January 1930, Bureau of Agricultural Economics, United States Department of Agriculture, Washington D.C.
<http://naldc.nal.usda.gov/naldc/download.xhtml?id=CAT86200154&content=PDF>
Letöltés: 2015. 06. 29. 11. 07.
 - MICHAEL, Louis G.: Agricultural Survey of Europe: Germany, „*Technical Bulletin*” No. 1399, May 1926, Bureau of Agricultural Economics, United States Department of Agriculture, Washington D.C.
<https://archive.org/details/agriculturalsurv1399mich> Letöltés: 2015. 07. 02. 12.00.
- választások kompendiumai
 - <http://www.wahlen-in-deutschland.de/wrtwpommern.htm>
 - HUBAI László: Magyarország XX. századi választási atlasza I-III. kötet, Napvilág Kiadó, 2001
- KSH-kiadványok, cikkek:
 - KONKOLY THEGE Gyula: Magyarország mezőgazdasági statisztikájának szervezete, M. Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1927
 - KISS Albert: Mezőgazdaságunk fejlődése 1895–1935. Statisztikai tanulmány. in A „József Nádor” Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdaságpolitikai Intézetének Közleményei, Kiadja a Mezőgazdaságpolitikai Intézet, Budapest, IV, Szerb utca 23., 1944
 - KONKOLY-THEGE Gyula: A magyar földbirtokosok jelzálogilag bekebelezett terheinek összeírása és az összeírás ideiglenes eredményei az 1928. év végén és 1929. év közepén, „*Statisztikai Szemle*”, 1929. december, 1215-1230. old.
 - DR. ELEKES Dezső: A középeurópai mezőgazdasági együttműködés problémája, „*Statisztikai Szemle*”, 1933. június, 416-421. old.

- külföldi szaklapok:
 - „*Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*” 1960–2014 közötti számai
 - „*Agricultural History*” 1981–2014 közötti számai
- levéltári kutatást segítő a
 - KISS Dezső: Levéltári Leltárak 14. A Földművelésügyi Minisztérium Levéltára. 1889–1945. Levéltárak Országos Központja, Budapest, 1961
 - JENEY Andrásné–KOVÁCSNÉ DEMETROVICS Krisztina–SZELTNERNÉ MÜLLER Ilona szerk.: Központi Statisztikai Hivatal Levéltár Repertórium 1831–1990, KSH Lvt., Budapest, 1997
 - GÓZSY Zoltán: Hitbizományi iratok (Repertórium), Somogy megye múltjából – Segédletek 1., Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2003

b.) Pomerániában

- korabeli statisztikai felmérések adatai
 - 1925. évi népszámlálás, foglalkozás- és mezőgazdasági üzemszerkezeti összeírás („*Volks-, Berufs- und Betriebszählung*”)
 - 1933. évi népszámlálás, foglalkozás- és mezőgazdasági üzemszerkezeti összeírás („*Volks-, Berufs- und Betriebszählung*”)
 - porosz mezőgazdasági statisztikák: „*Statistik der Landwirtschaft in Preussen für das Jahr 1932*”
- korabeli kiadványok:
 - SERAPHIM, Hans-Jürgen: Agrarkrisis und Siedlung in Mecklenburg und Pommern in *Berichte über Landwirtschaft*”, Sonderheft 77. kötet, Parey, Berlin, 1933.
 - SERAPHIM, Hans-Jürgen: *Industrieprobleme in volklicher Sicht: Dargestellt am Beispiel des deutsch-polnischen Grenzraumes*, Hirtzel, Leipzig, 1943
 - SCHNEIDLER, Ulrich: *Die geographische Verteilung des Großgrundbesitzes im östlichen Pommern und ihre Ursachen. Der Versuch einer Begründung der landwirtschaftlichen Großbesitzesverteilung in nordostdeutschen Grenzkreisen aus geographischen Lage, Wirtschaftsform und geschichtlicher Entwicklung mit 7 Kartenbeilagen und 3 Abbildungen im Text*, (vermutlich Dissertation), Leipzig, 1942

- KEUP, Dr. Erich–MÜHRER, Richard: Die volkswirtschaftliche Bedeutung von dem Gross- und Kleinbetrieb in der Landwirtschaft. Untersuchungen über den Wert der inneren Kolonisation im Osten der Preussischen Monarchie. Mit einer Einleitung von Otto Auhagen, Professor an der königl. landw. Hochschule zu Berlin. (Berlin, 1913. P. Parey,)
- METZ, Hermann: Die Zukunft der inneren Kolonisation im östlichen Deutschland, besonders in Pommern, P. Parey, Berlin, 1910
- NEUMANN, Johannes: Die Verhältnisse der Landwirtschaft in Pommern, Buchdruckerei der Pommerschen Reichspost, Stettin, 1906
- helyi sajtó:
 - „*Wochenblatt der Landesbauernschaft in Pommern* 1935–1938. évi számai
 - „*Pommersche Zeitung*” 1935–1938. évi számai
- helytörténészek munkái:
 - RÜPPELL, Hanns-Björn: Quellen zur historischen Landeskunde Pommerns. Materialien zum pommerschen Familien- Ortsgeshichte, Published by Eigenverlag, Greifswald, 2006
 - SCHLEINERT, Dirk–WARTENBERG, Heiko: „Das alte Pommern. Leben und Arbeiten auf dem platten Land.” Hinstorff GmbH., Rostock, 2013

c.) Somogy

- korabeli statisztikai felmérések adatai:
 - 1930. évi népszámlálási kötetek
 - 1935. évi általános mezőgazdasági összeírás kötetei
- korabeli kiadványok:
 - NÁDUJFALVY József: Somogy megye szociális és gazdasági helyzetképe: A népesség, terület és életviszonyok módszeres vizsgálata, Kaposvár, 1939
 - KISDÉNYEY Imre: Ősi birtokok és birtokosok Somogy vármegyében, Nyomatott a „Somogyi Ujság” nyomdai részvénytársaságnál, 1922
 - IFJ. GRÓF SZÉCHENYI Imre: Somogy megye monográphiája, MTA, Budapest, 1892
 - CSÁNKI Dezső szerk.: Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. Országos Monografia Társaság, Budapest, 1914

- helyi sajtó:
 - „*Uj Somogy*” 1929–1930. évi számai
 - „*Somogyi Ujság*” 1930–1936. évi számai
- helytörténészek munkái
 - „*Somogy megye múltjából*” c. levéltári évkönyv
 - KANYAR József: *Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920–1949)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980

6.) A témával kapcsolatos publikációk

- Átalakuló vidéki társadalmak. A 19–20. századi agrárizmus öröksége Kelet-Közép-Európában, „*Világtörténet*”, 2014/4. pp. 716–719. recenzió: Müller, Dietmar–Harre, Angela (eds.): „*Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes, 7.*” Innsbruck–Bozen–Wien, Studienverlag, 2011, 227 p.
- A modernitás alternatívái és az „agrárista” eszmék hatása a paraszti társadalmakra, „*Világtörténet*”, 2015/3. pp. 499–502. recenzió: Schultz, Helga–Harre, Angela (Hrsg.): „*Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Osteuropa 1880 bis 1960.*”, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010, 296 p.
- Zsákutcák és kitörési technikák a dualizmuskori magyar agrárfejlődésben, különös tekintettel Tolna megyére, „*Területi Statisztika*”, 2001. 4. (.41.) évf.) 6. szám, pp. 550–559.
- A földkérdés a két világháború közötti Magyarországon, „*IX. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadaskötete*”, 2011, pp. 93–105.
- International agrohistorical typologies revisited within the framework of a thought experiment, „*IMBusiness*”, 2017. Volume2. Number 1. pp. 53–72.
- Pomeránia és Somogy, két nagybirtokos régió agrártársadalmának 1945 előtti sajátossága, „*Köztes-Európa*”, X. évf. 2018/2. No. 24. pp. 33–42.
- „Agrárizmus” a két háború közti Németországban – Egy mentalitástörténeti megközelítés historiográfiai megközelítésben, „*Köztes-Európa*”, XI. évf. 2019/1. No. 25. pp. 19–34.
- A lengyelkérdés a II. világháború előtti német agrárpolitikai iskola szemszögéből, „*Közép-Európai Közlemények*”, XII. évf. 2020/4. No. 51. pp. 47-68.
- Területi problémák, területfejlesztési projektek a két háború közötti Észak-Amerikában, Európában, különös tekintettel a német „Keleti Segítségre”, „*Köztes-Európa*”, XI. évf. 2019/2. No. 26. pp. 47-66.
- A „két nemzedék”: az 1945 előtti kisgazdapártok mentalitástörténeti háttere, „*Intercisa Múzeum Dunaújváros Évkönyve IV.*”, Intercisa Múzeum, Dunaújváros, 2020, pp. 37-43.
- Landflucht, intensive Kulturen, ausländische Arbeiter in der pommerschen Landwirtschaft vor 1914, *Studies on Economic and Social History from Southern Transdanubia*, 2021. No. 1. pp. 105-114.

Megjelenés alatt:

- A német mezőgazdaság gépesítésének kezdetei a két háború között, „*Közép-Európai Közlemények*”, 11 p.

7.) A témával kapcsolatos előadások

- Vidéki elvándorlás; intenzív kultúrák és külföldi munkások az 1914 előtti Pomeránia mezőgazdaságában, MTA PAB Gazdaság- és Társadalomtörténeti Munkabizottság Tudományos Konferenciája, Pécs, 2020. november 26.
- Területi problémák, területfejlesztési projektek a két háború közötti Amerikában, Európában, különös tekintettel a német „Keleti Segélyre”, VIKEK XIII. konferencia: „A több nemzetiségű államoktól napjaink geopolitikájáig”, Nemzetközi tudományos konferencia történészeknek, regionalistáknak, geográfusoknak és geopolitikusoknak, Szeged, 2020. március 6.
- A német mezőgazdaság gépesítésének kezdetei a két háború között, VIKEK XII. konferencia: „Köztes-Európa Konferencia”, Nemzetközi tudományos konferencia, Szeged, 2019. december 6.
- „Agrárizmus” a két háború közti Németországban – egy mentalitástörténeti megközelítés historiográfiai áttekintésben, „XIII. Régiók a Kárpát-medencén innen és túl” Nemzetközi tudományos konferencia, Kaposvár, 2019. május 31.
- A lengyelkérdés a II. világháború előtti német agrárpolitikai iskola szemszögéből, VIKEK konferencia: VIKEK XI. konferencia: „A több nemzetiségű államoktól napjaink geopolitikájáig”, Nemzetközi tudományos konferencia, Szeged, 2019. március 1.
- Pomeránia és Somogy, két nagybirtokos régió agrártársadalmának 1945 előtti sajátosságai, „XIII. Régiók a Kárpát-medencén innen és túl”, Nemzetközi tudományos konferencia, Kaposvár, 2018. október 12.
- A „két nemzedék”: az 1945 előtti kisgazdapártok működésének mentalitástörténeti háttere, „A magyar vidék múltja és jelene a társadalomtudományok metszéspontjában” Interdiszciplináris konferencia, Intercisa Múzeum, Dunaújváros, 2018. június 15.
- Agrárpolitika a Harmadik Birodalomban, X. Nemzetközi, XVII. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia, Pécs, 2017. március 29.
- Szemben a modernitással: a parasztság szerepét hangsúlyozó ideológiák a két háború közti Európában, PTE Grastyán Endre Szakkollégium Konferenciája, Pécs, 2015. október 5.